

місць дислокації ворога тощо. Таємно подолавши перешкоди, вони заходили до табору противника або влаштовували засідку на шляху його пересування й спритно схоплювали “язика” або “чужого” гінця. Братство пластуни удосконалювало власну тактику діяльності на суші та на морі, поліпшувало військово-фізичну підготовку своїх братчиків. Зрозуміло, що вояки повинні були мати також міцну психіку, бо тогочасні реалії часто вимагали від пластуна і відкритого протистояння татарській кінноті або ж лаві гусарів.

На війні пластуни виконували роль розвідників-диверсантів, своєрідних спецназівців. Крім уміння битися будь-якою холодною зброєю або голіруч та добре стріляти із лука чи рушниці, досконало знали вони мистецтво фортифікації, вміли управлятися з гарматами: “Козаки усі вміють стріляти з гармат, тому не треба наймати окремих гармашів” [11, с.108].

Варто зазначити, що козаки володіли практично всіма типами зброї: поляків, турків і татар, росіян, балканських народів [12, с.210]. Молоде покоління навчали майстерному володінню особистою зброєю, інженерній справі й маскуванню: “Не було на світі тієї зброї, якої б не знали запорожці: арабські ядамашки, турецькі яничарки, або яничарські тромбони” [13, с.23].

Розвідники ж віддавали перевагу луку для дальнього бою, захилявним ножам і трофейним ятаганам, комбінованій зброї – наприклад, перначам або кийкам із вгвинченим кинджалом тощо. Для деморалізації і відвернення уваги ворога застосовувалися саморобні вибухові пристрої. Щоб перешкодити переслідуванню, розкидалися т.зв. якирці, або ж рогульки – гострі металеві шипи у вигляді лапи птаха, могли з цією ж метою влаштовуватись і степові пожежі [9, с.18-19].

Ведучи мову про козацьку верству в контексті розвитку власного бойового мистецтва, треба підкреслити, що в історії не зафіксовано жодної битви, котру б козацькі формування провели “неозброєними руками”. Отже, володіння профільною і холодною зброєю для козаків, в тому числі і для розвідників було абсолютно визначальним. Саме тому, готуючись до військових зіткнень, козаки мусили постійно напрацьовувати власні вміння з володіння зброєю, а під час бою – здобувати бойовий досвід. Володіння холодною зброєю самими умовами існування козацької верстви набувало системного характеру, необхідного для його кристалізації як бойового мистецтва [4, с.61].

У період найвищого піднесення козацтва, який припав на XVII століття, Запоріжжя стало своєрідною школою лицарства для молоді. Батьки з усієї України мали за честь послати своїх дітей на Січ скуштувати козацькою хліба.

Отже, у першій половині XVII ст. склалася певна система спеціальної фізично-бойової і розвідувальної підготовки. У своїй більшості склад козаків Війська Запорозького був освіченим, а це, в свою чергу, поліпшувало їх бойове виховання та навчання. Це давало змогу готувати якісний командний склад Війська Запорозького, що, в свою чергу, забезпечувало високий рівень військово-мобілізаційної, адміністративно-господарської і командної функцій в усіх структурах тогочасного

козацького війська.

Приклад козацького вишколу у Війську Запорозькому може бути використаний і сьогодні в Збройних силах та спецслужбах України, зокрема військово-фізичної підготовки. Розглядаючи взаємозв'язок патріотичного виховання молодих козаків на Січі з сьогоденням, зазначимо, що ця тема дуже важлива і актуальна в наші дні й особливо це стосується молоді, яка готується до служби у Збройних силах України.

Джерела та література:

1. Боплан Г.-Л. Опис України / Г.-Л. Боплан. — Львів : Каменяр, 1990. — 114 с.; 2. Черкас Б. Козацьке військо до середини XVII ст. / Черкас Б. // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. — К., 2006. — Т. 1 / [В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка та ін.]. — С. 472—484; 3. Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки / П. М. Сас. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. — 286 с.; 4. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX — на початку XXI ст. / В. Задунайський. — Донецьк : Норд-Прес, 2006. — 335 с.; 5. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. Яворницький. — Дніпропетровськ : Промінь, 1989. — 142 с.; 6. Томчук М. Військовий вишкіл від княжих часів до січових стрільців / М. Томчук // Рідна школа. — 1994 — № 7. — С. 48—51.; 7. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Т. Каляндрук. — Львів : Піраміда, 2006. — 271 с.; 8. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. — К. : Україна, 2004. — 188 с.; 9. Веденєєв Д. З історії розвідки й військової дипломатії України / Д. Веденєєв // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С. 17—20.; 10. Грац Т. Меткие стрелки / Т. Грац. — М. : Детгиз, 1948. — 281 с.; 11. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 97—110; 12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. — Т. 1. / Д. І. Яворницький. — К.: Наук. думка, 1990. — 584 с. — Бібліогр.: с. 467 — 539; 13. Ефремов Ю. М. Лицом к лицу с огненным смерчем Востока. Борьба украинского казачества с Крымским ханством и Османской империей / Ф. Ефремов. — К. : УБЕНТЗ, 1993. — 64 с.

Lischuk D.

Peculiarities of combat and military - physical training of cossacks in zaporizhia army at the end of 16th - the first quarter of the 17th century

The article describes the organization of Zaporizhzhya Cossacks' training and, in particular, the Cossacks intelligence training. Allegedly, during the highest elevation of the Cossacks in the seventeenth century, Zaporizhzhya was the original school for the young warriors. All that gave the opportunity to prepare a qualified team of military Zaporizhzhya, which in its turn ensured a high level of military mobilization, administration and management and command functions in all structures of contemporary Cossack troops.

Key words: Zaporozhian, Cossack troops, training tactics, reconnaissance Kozak, combat training, “plast”.

УДК: 94(477)“17”

© Ганна Скорейко (Чернівці)

ГРИГОРІЙ ПОТЬОМКІН І ЗАПОРОЖЦІ: ВІД ГРИЦЬКА НЕЧОСИ ДО КНЯЗЯ ТАВРІЙСЬКОГО (ДО 235 РІЧНИЦІ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ)

У статті простежується становлення взаємовідносин Григорія Потьомкіна та запорізького козацтва, місце Січі у планах князя щодо облаштування Північного Причорномор'я, роль Потьомкіна у ліквідації Війська Запорозького та вирішення долі запорізької спадщини.

Ключові слова: Січ, Григорій Потьомкін, Катерина II, Північне Причорномор'я, козацтво, старшина, Туреччина.

Сучасні політичні події в Україні чітко показали лінійну розламу, яка поділила Україну на дві частини і яка по суті, повністю співпадає із тією політичною

ситуацією, яка склалася в кінці XVIII ст., коли південно-східні землі України формувалися на основі новоприєднаних територій внаслідок успішних дій Росії у протистоянні з Туреччиною.

Даний південно-східний регіон майже повністю співпадає із Новоросійським генерал-губернаторством, створеним у ході військових завоювань та згодом територіально-адміністративних реформ царського уряду кінця XVIII ст. Етнодемографічні процеси в цьому регіоні, особливості соціально-економічного, політичного розвитку даного краю визначили його особливе місце у всій Російській імперії, а пізніше і в Радянській Україні, яке й визначило основні напрямки сучасних політичних процесів у державі.

Важливу роль у формуванні Новоросійського краю відігравав генерал-фельдмаршал Григорій Потьомкін. Постать цього російського діяча унікальна. Приєднавши землі Новоросії, він став одним із найвпливовіших людей, генерал-губернатором, виконавши тим самим основне завдання, поставлене Катериною II, – інкорпорувати дані землі до Російської імперії. Будучи представником російської аристократії, яка сформувалася в період катерининських реформ, одним із провідних політичних діячів в Російській імперії, Потьомкін виявився спочатку ідеологом, а згодом заручником колонізаторської політики Катерини II. Будучи полководцем, Григорій Потьомкін був близько знайомий із козацтвом, яке справило великий вплив на формування його політики. З одного боку князь постає перед нами як слуга цариці, з іншого – як представник вільнодумства.

На жаль, історики різних часів в основному не жалували цю постать об'єктивними оцінками. Причин багато: відсутність багатьох документів, викривлений і спотворений образ його в працях сучасників, іноземців, зокрема велика кількість недоброзичливців, ворогів, елементарна заздрість – ці та ряд інших причин аж ніяк не сприяли всебічному і об'єктивному висвітленню біографії цієї людини, яка залишила помітний слід в історії не тільки Росії, України, але й Польщі, Туреччини, Молдавії, Кримського ханства та інших країн. А досвід Потьомкіна у політиці, військовій справі, дипломатії, будівництві – все це та багато іншого потребує більш пильної та неупередженої уваги до його життєпису, попри всі його помилки, упущення. Адже Григорій Потьомкін був людиною свого часу, з усіма притаманними тій епосі рисами, серед яких були і злостивість, нетерпимість до іншої думки, жорстокість. Важливість даного дослідження для сучасності полягає в тому, що вітчизняні історики ще забарившись написати об'єктивну, неупереджену працю про “князя Таврійського” та його роль в історії України. Частина істориків вважають Григорія Потьомкіна вірним слугою Катерини II, колонізатором України, тоді як інші науковці відстоюють його як захисника козацтва. Зокрема, російські історики однозначно оцінюють діяльність Потьомкіна як позитивну і корисну для Російської імперії. Українські ж історики ще не доклали зусиль задля неупередженого висвітлення даної постаті в історії. Таким чином, в спадок ми отримали не тільки культурно-ментальний розлам українського суспільства, але й розлам регіональний, оскільки південно-

східні області зберегли особливі імперські фантомні болі за “славною” минулим, де особливо яскраво постають імператори, полководці, культурні діячі, що знаменують собою розквіт і велич держави, якої немає. Серед таких символічних постатей минулого своє місце займає і Григорій Потьомкін. В той же час славне минуле запорозьких козаків відсувається на задній план як щось ситуативне і другорядне. Однак насправді ліквідація Запорозької Січі справді поклала початок новому імперському етапу в історії як України, так і Російської держави.

Дослідження діяльності Григорія Потьомкіна в Україні представлені роботами російських вчених М.Щербатова [34], П.Сумарокова [29], А.Скальковського [23, 24], М.Семевського [27], Г.Гельбига [7] та А.Брікнера [6]. Однак даний історичний діяч цікавий для науковців як видатний російський діяч. Свій внесок у висвітлення проблеми зробив український вчений Д.Багалій [2].

Поширення марксистської методології, впровадження нових методологічних засад обумовило нівелювання ролі особистості в історії, у зв'язку з чим відбувалася поступова деперсоніфікація історичного процесу. Тільки у 50-70-х роках XX століття окремі питання діяльності генерал-губернатора Потьомкіна були висвітлені у працях О.Дружиніної [9,10]. Цікавим дослідженням з історії південної України являється робота Н.Полонської-Василенко [20] “Південна Україна після зруйнування Січі”, в якій дана проблема висвітлюється з позицій інтересів запорізького та українського населення. Важливою для нашої роботи є праця В.Кабузана [14], присвячена соціально-демографічній історії південної України.

Починаючи з 90-х років XX ст., відбувається поживлення наукового інтересу до проблем діяльності Потьомкіна в Україні, пов'язане із 200-літтям з дня смерті князя. Однак, це стосується в першу чергу російської історичної науки. На жаль, серед немає представників України, за винятком статті українського історика В.Короля “Велич і трагізм Григорія Потьомкіна (маловідомі сторінки життя)” [17]. В згаданій роботі автор робить спробу об'єктивної переоцінки діяльності князя і, на його думку, всі справи “князя Таврійського” в Україні являлися виключно корисними та позитивними перш за все для самої України. В Росії над даним питанням працює дослідниця О.Єлісєєва [11] і, природно, розглядає внесок князя у розбудову Російської імперії. Недавно вийшла у світ робота німецького автора Д.Йєни “Потемкин. Фаворит и фельдмаршал Екатерины II” [13], однак її не слід вважати як наукову монографію. Це скоріше, спроба суб'єктивної реконструкції психологічного портрету князя із додаванням величезної кількості історичних анекдотів про нього.

Отже, огляд стану наукового освоєння проблеми дає підставу стверджувати про нагальну потребу комплексного аналізу діяльності Григорія Потьомкіна в Україні. Чимала кількість проблем з даної тематики залишається не розкритою, зокрема місце козацьких проектів в житті князя, еволюцію його поглядів на козацтво та їх роль у розбудові південної України.

Блискучий ріст військової кар'єри Григорія Олександровича Потьомкіна нерозривно

пов'язаний з російсько-турецькою війною 1768-1774 рр. або, як її ще називають “румянцевською війною”. Необхідність розгляду даного питання полягає в тому, що всі основні бої проходили на території України. Крім того, саме в цей час зав'язалися тісні стосунки російського полководця з українським козацтвом.

У XVIII ст. для Російської держави особливо гостро стояла необхідність мати виходу до морів, в першу чергу Чорного моря. На думку В.О.Ключевського, турецьке питання “було по суті економічним” [19] і зводилося до завдання не тільки встановлення політичного домінування у регіоні, але й господарського освоєння південних земель. Крім того, Ключевський звернув увагу на гостру необхідність господарського освоєння Північного Причорномор'я. Оголошення війни Туреччиною у вересні 1768 р. прискорило кристалізацію основних пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики Катерини II, яка вже давно виношувала ідею здобути право свободи російського мореплавства на Чорному морі та створити Грецьку імперію. Цей проект свого часу підтримував Вольтер, який бачив у цьому відродження Візантії. В багаточисельних листах Вольтер настійливо пропонував Катерині вигнати турків із Європи та звільнити Грецію від влади мусульман. Згодом саме “грецький проект” стане генеральною ідеєю Григорія Потьомкіна, якій він підпорядковував своє життя [23].

Григорій Потьомкін служив у війську, яким командував князь Олександр Михайлович Голіцин. Кампанія 1769 р. на головному Дністровсько-Бузькому театрі воєнних дій звелася до боротьби за Хотин – сильну турецьку фортецю на правому березі Дністра і завершилася невдачею російської армії. Це коштувало Голіцину посади командуючого 1-ю армією, яку ще у вересні 1769 р. очолив генерал-аншеф Петро Румянцев, натомість Потьомкін за участь у боротьбі за Хотин був пожалуваний у генерал-майори “за оказанную храбрость и опытность в военных делах” [4, с.60].

Згодом Григорій Потьомкін продовжив службу під керівництвом П.О.Румянцева і 1770 р. у складі цієї армії брав участь у переможній для російських військ битві в урочищі Ряба Могила на лівому березі Прута, а також в Кагульській битві. В цьому ж році імператриця нагородила Потьомкіна орденом Св. Анни та орденом Св. Георгія 3-го ступеня. До речі, останній він отримав за участь в складі корпусу генерала-поручика М.В.Репніна в битві на річці Прут [28, с.326]. Це була одна із найважливіших військових операцій проти Туреччини в Дунайських князівствах, де Росія розігрувала стратегічну карту зміцнення свого впливу в даному регіоні. Саме тут він близько познайомився із українськими козаками, які на чолі з кошовим Петром Калнишевським відігравали одну з провідних ролей у війні. Після битви під Сілістрією запорожці отримали цікавий лист від Григорія Потьомкіна: “Будучи свідком ревної вашої служби, мужніх вчинків і воїнського додання христоненависних ворогів...по приїзді моєму до Петербурга государиня наша повеліла виділити вам винагороди з імператорської своєї скарбниці. На знак моєї любові до вас, обіцяю на всі курені прислати кашоварних казанів найкращої тутешньої роботи. Я сподіваюся, що подарунок цей

додасть вам задоволення й слугуватиме нагадуванням вам моєї дружби, котра завше буде з мого боку непорушно зберігатися повсякчас...я був, є і завжди буду вам всеохочіший слуга...” [25, с. 506].

Царський уряд і військове командування виявляли велику зацікавленість у залученні запорожців до участі у воєнних діях проти Туреччини. Однак запорожці на чолі з П.Калнишевським виступали проти війни з турками (з кримським ханом) [31]. Про це свідчить і донос кошового отамана запорозького старшини П.Савицького, в якому той повідомляв імператрицю в 1767 р., що Калнишевський зрадив інтереси Росії, віддавши наказ запорозькому війську, як писав донощик, бути готовим до війни з Росією і “выбрав в войске добрых 20 человек, готов послать к турецкому императору с прошением принять под покровительство” [31]. Катерина II обрала тактику загравання з козацтвом. Російський уряд, маючи нагальну потребу в запорізькому війську, надав цілий ряд прав та привілеїв не тільки Війську Запорозькому, але й деяким старшинам. Козаків усіляко намагалися заспокоїти, пообіцявши, що війни з Кримом не буде, а тільки з Туреччиною, що всі кордони України буде підтверджено. Це дало свої результати і привернуло запорожців на свою сторону. У російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. запорізькі козаки були найбільш ефективною ударною силою іррегулярних військ російської армії, яка мала на той час важку кінноту [1., с. 169]. Вони особливо майстерно виконували авангардну і розвідувальну службу, важливу роль у ході війни відігравали козацькі флотилії. Під час війни з Туреччиною запорожці так уславилися своєю військовою майстерністю, що вищі російські офіцери, вельможі, бажаючи продемонструвати свою повагу до козаків, урочисто вступали в їхні курені і дякували за виявлену їм честь [9, с.56]. Так, у реєстрі Ірклівського куреня зазначено прізвище М.І.Кутузова, в інших куренях – командуючих російськими військами П.Паніна, О.Прозоровського. У реєстрі Кушівського куреня козаком значився і Григорій Потьомкін. “Любя запорожцев и желая поощрить их к службе” він добровільно записався до їхнього війська простим козаком [22]. Тоді Потьомкін вважав своє козацтво жартом чи фантазією, а Кіш розцінював це як комплімент. Таким чином, козаки прозвали його по-тутешньому Грицьком Нечесою або Нечосою “через буклі його перуки” [25, с. 523].

Поводження Потьомкіна із козаками можна розуміти як загравання з його боку. Дослідник А.О.Скальковський наводить оригінальні послання Григорія Потьомкіна до кошового Калнишевського з проханням прийняти його до головного в Січі куреня Кушівського реєстру. В даних посланнях кошового Калнишевського Потьомкін улесливо називає “милостивим батьком”, а себе “покірним слугою”. У відповідь на це прохання кошовий надіслав відкритого листа – атестат (про прийом у козаки) Потьомкіну 25 травня 1772 року [25, с. 523]. Одержавши атестат, Потьомкін відповів: “Атестат ваш через Василя Чернявського отримав, за що вам щиро дякуючи, прошу взаємно і мій гостинець прихильно прийняти, котрий є першим знаком мого сумління, доки трапиться мені нагода справді показати, хто я є”. Цікаво, що цей атестат зберігався у Потьомкіна серед грамот на пожалувані ордени, титу-

ли й чини і після його смерті разом з іншими відправлений до родича Григорія Потьомкіна графа Самолова [25, с. 523].

Отже, в період російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Григорій Потьомкін здобув собі прекрасну військову репутацію, познайомився із запорожцями і навіть мав при собі в загоні кількох козаків і двох старшин – Якова Проневича і Семена Бистрицького, першому з яких виклопотав золоту медаль [25, с. 522]. Крім того, воєнні заслуги запорожців під час війни не раз відмічалися також вищим командуванням й урядом. У 1770 р. “за оказанные в прошлую и нынешнюю кампании отлично храбрые противу неприятеля поступки” кошового отамана П.Калишевського було нагороджено золотою медаллю з діамантами [8, с. 109]. В наступному 1771 р. тисячу запорізьких козаків було нагороджено срібними медалями. Заслуги запорожців у війні були відзначені також у царській грамоті від 22 лютого 1772 року [8, с. 109].

Таким чином, російсько-турецька війна стала блискучою нагодою для зміцнення самооцінки козацтва і часом найбільшого злету кар'єри Григорія Потьомкіна. Пізніше імператриця дала таку оцінку його діям: “В походе 1769-1774 годов князь Григорий Александрович Потемкин проявил свой ум и оказал большую помощь своими советами. Он – бесконечно надежный слуга” [13, с. 82]. Зважаючи на це, у 1774 р. Григорій Потьомкін почав клопотати перед Катериною II про “пожалование меня в генерал-адъютанты Вашего Императорского Величества, в котором находясь, удостоюсь принимать премудрые Ваши повеления” [12, с. 21]. Прохання Потьомкіна було виконане і це знаменувало офіційний старт блискучої кар'єри тепер уже генерал-ад'ютанта. Таким чином Потьомкін при дворі цариці зайняв провідне місце не тільки як фаворит, а як людина, чий здібності, природний розум все частіше слугували тодішній владі при вирішенні складних внутрішніх і зовнішніх проблем держави. Зокрема, після укладення Кючук-Кайнарджийського миру 10 липня 1774 р. Катерина II писала про Потьомкіна: “Что за голова у этого человека! Он имеет важнейшую долю в этом договоре” [7, с. 546]. Йдеться про підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору з Туреччиною у болгарському селі Кючук-Кайнарджи, що неподалік від міста Сілістрії. Дослідник В.Король вважає, що саме Григорій Потьомкін запропонував і зумів досягти найбільш вигідних для Росії, а по великому рахунку і для України умов договору [17].

Таким чином, з-під влади Туреччини до Росії відійшли південноукраїнські землі між Дніпром і Південним Бугом, фортеці Керч, Єнікале, Кінбурн, що дозволило Росії тримати Крим під своїм контролем. Російський військовий і торговельний флот отримав повну свободу плавання в Чорному морі, вільний прохід через Дарданелли. Стаття 3-я Кючук-Кайнарджийського договору декларувала визнання Кримського ханства незалежним від Туреччини [33, с. 159].

Кючук-Кайнарджийський мир корінним чином змінив співвідношення сил Росії і Туреччини на Чорному морі, він привів до укріплення південно-російських кордонів, відкрив Чорне море для росій-

ської зовнішньої торгівлі, а також потягнув за собою приєднання Криму до Росії [9, с. 45]. Це поклало початок утвердженню Росії на північних берегах Чорного моря, колонізації й освоєння земель Північного Причорномор'я.

Договір в Кючук-Кайнарджи приніс Григорію Потьомкіну титул графа Російської імперії “за спешествование к оному добрыми советами” [3, с. 82]. Цей титул був пожалуваний Потьомкіну 10 липня 1774 р. Однак тут можна простежити цікавий момент, оскільки договір був підписаний в цей же день, але звістка про цю подію дійшла до Петербургу декількома днями пізніше. Григорій Потьомкін запропонував імператриці провести святкування з приводу підписання миру в Москві і сам взяв на себе всі основні приготування. Він використав тоді всі можливі засоби для вираження радості: триумфальні арки, паради, ілюмінації, феєрверки та безкінечні бали. Катерина II ж, у відповідь, обдарувала Потьомкіна землею та селянами [13, с. 124].

Саме на цей період припадає найбільш суперечлива сторінка біографії Григорія Потьомкіна, пов'язана із Україною – його роль у ліквідації Запорізької Січі. Слід зазначити, що більшість авторів оцінюють позицію князя однозначно негативно.

Як вважає дослідник В.О.Голобуцький саме перемога Росії в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. остаточно вирішила долю Запорізької Січі і запорізького козацтва [8, с. 113]. Після Кючук-Кайнарджийського миру і виходу Росії до Чорного моря була усунена загроза з боку кримського ханства. Як вважав царський уряд, Запорізька Січ втратила своє попереднє значення прикордонного форпосту щодо Криму. Все це разом взяте дозволило урядові поставити питання про негайну ліквідацію запорізького козацтва і зруйнування Січі.

Однак, свою роль у завершенні унікального проекту “Нова Січ” відіграла і запорізька старшина. Стривожені розмахом антифеодального руху, блискучі й відважні полководці старшини “почали знову посилено шукати згоди з урядом, наполягаючи на реорганізації Запорізького війська на зразок Донського” [8, с. 113]. В 1774-1775 рр. відбулася поїздка до Петербурга полкового старшини Антона Головатого, який подав уряду “новий план для управления Сечи и новую форму службы и управления ее”. Однак Григорій Потьомкін, ознайомившись із проектом в присутності Головатого, роздратовано відкинув його і сказав: “Не можно вам оставаться. Вы крепко расшалились и ни в каком виде не можете уже приносить пользы”.

Доля Запорізької Січі остаточно була вирішена 23 квітня 1775 р. на засіданні Ради при височайшому дворі. Тут з проектом скасування Січі виступив князь Григорій Потьомкін і він отримав повну підтримку. Є підстави стверджувати, що долю Запоріжжя було вирішено вже до цього і головним лобістом ліквідації Січі був саме Потьомкін: відповідаючи на скарги поміщиків, які вказували на постійні втечі селян на Січ і на сутички із запорожцями через землі, Григорій Потьомкін у листі від 25 лютого 1775 р. радив їм мати “возможное терпение”, тому що запорожці і всі їхні землі “имеют вступить во вверенную мне Новороссийскую губернию” [35, с. 629].

Таким чином, в даному випадку можна ствер-

дзувати, що Грицько Нечеса розпочав небезпечну азартну гру з козаками за право контролювати їхні землі. В разі розголошення його справжніх намірів щодо земель Війська Запорізького козаки могли збунтуватися і ситуація могла набрати непередбачуваних масштабів і наслідків. На кону стояла реалізація його нової ідеї – Новоросії – а козаки були серйозною перешкодою. Тому князь грав дуже обережно. Незадовго до цих трагічних подій Потьомкін писав П.Калнишевському: “Уверяю вас чисто-сердечно, что ни одного случая не оставлю, где предвижу доставить каковую – либо желанием вашим выгоду, на справедливости и прочности основанную” [18, с. 629]. На нього старшина і козаки поклали певні надії, сподіваючись, що він виступить захисником Січі в урядових колах. Однак саме він став виконавцем “монаршої волі” і жорстоко розправлявся із запорізькою вольницею. Про це влучно сказано в народній пісні:

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю [1, с. 170].

У 1775 році це вже був не відважний воїн, який понад усе цінував побратимство, а сановний вельможа, якому вже були обіцяні у володіння козацькі землі. Саме це мотивувало Потьомкіна для якнай-успішнішої реалізації планів Катерини II. Задля справедливості слід зауважити, що саме Грицько Нечеса доклав чимало зусиль, щоб якимось обласштувати життя запорожців після ліквідації Січі у 1775 р. Зокрема, з його подання царський уряд наділив ряд запорізьких старшин офіцерськими чинами, землями та ін. З числа інших старшин були призначені керівники “уездов”, на які була поділена окупована територія. Правда, у 1776 р. “уезды” були передані у відання російських офіцерів.

Про падіння Січі козаками була складена пісня, в якій згадувався Григорій Потьомкін:

Ой провідали запорожці,
Що Нечеса Текелю послав,
Щоб нас і кошового,
І всю славу Січ атакував.
Був же той день
Великі Зелені свята
О бодай же твоя, Нечосо,

З того дня душа проклята! [25, с. 563-564].

Вищу січову старшину репресували. Коли кошовий отаман Петро Калнишевський, військовий суддя Павло Головатий і військовий писар Іван Глоба з'явилися в таборі Текелі, їх зразу ж взяли під варту. Таким було рішення Григорія Потьомкіна після того, як він дізнався про можливе самовільне відновлення Січідесь на новому місці, і з цією метою Калнишевський, Головатий і Глоба розсилали “ордери к старшинам”, які потрапили до рук Потьомкіна [30, с. 192]. Крім того, в останні роки існування Січі вони захищали свої хутори з боку Новосербії, які захоплювались і розорявались сусідами, і, в свою чергу, також розорявали їхні поселення, причинивши їм, за підрахунками Григорія Потьомкіна, збитків більше ніж на 200 тис. руб. [30, с. 192]. Вони були піддані суду і, на думку Потьомкіна, підлягали смертній карі. Проте невдовзі він вже клопотався перед Катериною II про заміну Калнишевському, Головатому та Глобі смертної кари “вечным заточением в монастырь” [30, с. 193]. Катерина II 14 травня 1776 р. в Царському Селі влас-

норучно написала: “Быть по сему”. Як бачимо із дати листа, доля останніх представників Запоріжжя знаходилася в нерішучості близько року, рахуючи від часу ліквідації Січі, і лише через рік вони були відправлені на заслання.

8 червня 1776 р. Сенат повідомив Синод про доповідну записку Потьомкіна імператриці та про її “височайшу конфірмацію” [1, с. 172]. Григорій Потьомкін через Синод наказав монастирській владі, щоб “содержаны были узники сии безвыпускно из монастырей и удалены бы были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения” [1, с. 172].

Про сумну долю колишніх запорізьких членів кошового уряду не могли довідатися навіть найближчі родичі. Григорій Потьомкін наказав створити для всіх режим суворої ізоляції, а щодо “вельмишановного люб'язного батька” Калнишевського особливо підкреслив: колишнього кошового отамана тримати “під неослабною і посиленою вартою солдатів” [1, с. 172].

Жорстока розправа із Калнишевським, Головатим і Глобою, можливо, пояснюється тим, що вони репрезентували вищу Владу на Січі, її кошовий уряд, були виразниками автономності, самостійного самоврядування Запоріжжя, відновлення якого могло становити небезпеку для вже розпочатої російською аристократією колонізації багатющого південно-східного краю.

Землі колишньої Запорізької Січі ввійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, об'єднаних у Катеринославське намісництво. Уряд став щедрою рукою роздавати ці землі поміщикам [8, с. 416]. “Потемкин, – як писав Д.Бантиш-Каменський, – хлебнул только несколько ложек ухи с Кошевым Атаманом и батько Грицко сделался властелином необузданой вольницы, безпокойшей до того пределы России” [4, с. 88].

Таким чином колишній Грицько Нечеса став некоронованим володарем всієї Південної України – регіону архиважливого в геополітичного сенсі для імперії. Однак залишалася болючою і вкрай нагальною проблема запорізької спадщини. Було створено кілька проектів заселення козацького краю через надання чисельних пільг толерантному до уряду населенню; створення умов для розвитку торгівлі та промисловості. При цьому слід мати на увазі, що і уряд, і особисто Григорій Потьомкін враховували свої інтереси, хоча дуже часто вони не співпадали з історичною традицією розвитку південного регіону [16, с. 20].

Зокрема, адміністративно територія Запорізької Січі, включена до складу Новоросійської губернії, лягла в основу Слов'янського (Нікопольського), Саксаганського (Новокодацького) і частково Інгульського (Криворізького) повітів. Оцінюючи в цілому зміни адміністративно-територіальних меж Новоросії протягом всього XVIII століття можна виділити основні риси цього процесу. Особливістю 20-80-х років XVIII ст. було обережне ставлення царської адміністрації до вже існуючих структурних підрозділів, а діючий адміністративно-територіальний устрій максимально використовувався при нових перетвореннях (воєнно-адміністративна система управління – утворення нових полків, сотень і т.п.). Лише з 60-х років XVIII

ст. в регіоні почали складатися адміністративні ґрунтування загальноімперського типу [14, с. 65]. Другою рисою цього періоду стало тимчасове включення в склад Новоросії тих частин України, які органічно до неї не відносились, зокрема Слобідська Україна [15, с. 76], оскільки Новоросія була заселена ще досить слабо і для створення там нових губерній та повітів був необхідний певний мінімум населення. Отже, адміністративний устрій південного краю другої половини XVIII ст. мав свою специфіку. Його основою стала традиція запорозького козацтва по влаштуванню Запорозьких Вольностей, яку Потьомкін вважав найефективнішою для малолюдних земель. Вже 31 серпня 1775 р. своїм ордером азовському губернатору В.О.Черткову він запропонував цілу низку заходів щодо реорганізації адміністративного устрою [32, с. 57]. Подібні розпорядження були направлені Григорієм Потьомкіним й новоросійському губернатору М.В.Муромцеву [21, с. 3]. З вирішенням поставлених перед ними завдань губернатори не забарилися у виконанні. Свідченням цьому є те, що вже 8 вересня 1775 р. Григорій Потьомкін представив Сенату пропозицію стосовно територіального устрою південного краю після зруйнування Запорізької Січі. Зокрема, пропонувалося встановити нові кордони Азовської та Новоросійської губерній і до Азовської губернії включався залишок Полтавського полку на тій підставі, що його частина вже знаходиться у підпорядкуванні Новоросійської губернської канцелярії. Для цього слід було до Азовської губернії включити селища Нові та Старі Водолази й місто Тор з повітом. А вже 23 грудня 1775 р. виїшов указ Катерини II Г.О.Потьомкіну про зміни кордонів між Малоросійською та Новоросійською губерніями. Зокрема в ньому йшлося: "...Правительствующий Сенат слушав Рапорт Новороссийской и Азовской губерний Генерал Губернатора, генерал Аншефа и Кавалера Графа Григория Александровича Потемкина о присоединении к Новороссийской губернии оставшей части Малороссийского Полтавского полку, также из Слободской губернии города Тора и Водолаз... о положении границ губерний доносит честь имел, то и просит указа о присоединении оных за проживаемою необходимостью к вверенной ему губернии и о выключке их из ведомства Малороссийского..." [6, с. 242].

До кінця 1775 р. ще продовжував існувати розподіл колишніх запорозьких земель на паланки. Крім того, провідним завданням місцевих органів управління Азовської та Новоросійської губерній стало встановлення адміністративного контролю щодо переміщення козацтва та організація ліквідації зимівників і переведення зимівчан до слобод [24, с. 225].

В інструкції секунд-майору П.Горлинському щодо стосунків з колишнім запорозьким населенням, зокрема, зазначалося, що ні в якому разі не можна було використовувати запорозькі назви адміністративних одиниць, а нові територіальні утворення слід називати: Самарським повітом, Личківським повітом, Протовчанським повітом, Барвінківським та Кальміуським повітами [20, с. 215].

Відразу після зруйнування Січі до запорозьких паланок було призначено командирами російських

офіцерів. Однак точних інструкцій їм не було надано, а тому вони переважно діяли на свій розсуд. Головним завданням таких командирів стало недопущення антидержавних проявів з боку опозиційно налаштованого запорозького населення [16, с. 5].

Однак вже на початку 80-х років XVIII ст. державна адміністративна політика по відношенню до південного краю змінюється. Розпочинається формування бюрократичного апарату. Однак останнє питання стало досить серйозною проблемою для місцевої адміністрації. Відсутність необхідної кількості чиновників, які повинні були виконувати свої обов'язки у новостворених палатах та правліннях, компенсувалося за рахунок залучення до канцелярської і, перш за все, до адміністративної роботи офіцерів поселених гусарських та пікінерських полків, а також колишньої запорозької старшини [16, с. 6].

Специфіка південного краю, присутність у регіоні великої кількості запорозького населення, яке було опозиційно налаштоване по відношенню до держави, змушувало уряд дуже обережно ставитися до запорізької спадщини, принаймні у перші роки по скасуванню Січі. Все це не могло не позначитися на політиці влади і перш за все на тих заходах, які впроваджував у життя головний керівник Новоросійської та Азовської губерній – Григорій Потьомкін.

Джерела та література:

1. Апанович О. Не пропала їхня слава: [Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі] / О.Апанович // Вітчизна. - 1990. - № 9. - С. 169
2. Багалий Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д.Багалий // Киевская старина. - 1889. - Т. XXV(2). - С. 27-55;
3. Балязин В.Н. Неофициальная история России. Золотой век Екатерины Великой / В.Н. Балязин. - М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. - С. 82;
4. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Бантыш-Каменский: В 4-х частях. - М., 1991. - Ч. 2. - С. 60;
5. Брикнер А.Г. История Екатерины Второй / А.Г. Брикнер. - СПб., 1885. - 847 с.;
6. Витязь з указу Катерини II Г.О.Потьомкіну про зміни кордонів між Малоросійською та Новоросійською губерніями // Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX століття) (Збірник докum.). - Запоріжжя, 2002. - С. 242;
7. Гельбиг Г. Русские избранные и случайные люди: / Григорий Потемкин. XVIII в. // Г. Гельбиг // Русская старина. - 1887. - Март. - С. 544-547;
8. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 pp.) / В.О. Голобуцький. - Дніпропетровськ: Січ, 2004. - С. 109;
9. Дружинина Е.И. Ключ-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е.И. Дружинина. - М., 1955. - 388 с.;
10. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 г. / Е.И. Дружинина. - М., 1959. - 544 с.;
11. Елисеева О.И. Григорий Потемкин / О.И. Елисеева. - М., 2005. - 473 с.;
12. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин: /Подлинная переписка/ // Русс. старина. - 1876. - Кн. 9. - С. 21;
13. Йена Д. Потемкин. Фаворит и фельдмаршал Екатерины II / Д. Йена. - М.: АСТ: Астрель, 2007. - 317 с.;
14. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века / В.М.Кабузан. - М., 1976. - 307 с.;
15. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности / Кабузан В.М. ... - С. 76;
16. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX ст.) / В.К. Козирев. - Запоріжжя, 2002. - С. 20;
17. Король В. Велич і трагізм Григорія Потьомкіна (Маловідомі сторінки життя) / В. Король // Історія в школі. - 2004. - №7-8. - С. 3;
18. Король В. Доля Петра Калнишевського – останнього кошового Запорізької Січі / В. Король // Президент. - 2002. - № 10. - С. 90;
19. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский. Т.V. - М., 1937;
20. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі / Н.Полонська-Василенко // Запо-

ріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967. – 425 с.; 21. Посохов С.І. Губернаторська і генерал-губернаторська влада в Російській імперії / С.І. Посохов // Історія України. – 1999. – № 23; 22. Потемкин и черноморцы // Киевская старина. – 1887. – Сентябрь; 23. Раскина О. Великолепный князь Тавриды / О.Раскина, В. Никольский // Зеркало недели. – 2002. – 26 жовтня. – С. 21; 24. Савченко І.В. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70-80-х рр. XVIII ст. / І.В.Савченко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Вип. 7. – К., 2001. – С. 225; 25. Скальковский А.О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковский. – Дніпропетровськ: Січ, 2003; 26. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823 / А.О. Скальковский. – Одесса: Гор.типогр., 1836. – Ч. I-II; 27. Семевский М.И. Григорий Александрович Потемкин –Таврический / М.И.Семевский //Русская старина. – 1875. – №3. – С. 481-496; 28. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М.Соловьев: В 15-ти кн. – М.: Мысль, 1966. – Кн. XV; 29. Сумароков П.И. Черты Екатерины Великой / П.И. Сумароков. – СПб.: Типография департамента народного просвещения, 1829. – 371 с.; 30. Ходатайство Потемкина о замене запорожской старшине смертной казни заточением в монастырь. // Киевская старина. – 1887. – Сентябрь; 31. Чумак В. Кримська трагедія / В.Чумак // Голос України. – 1992. – 18 черв.; 32. Шахмагонов Н. “Благослови, Господь, Потемкина! (О государственной и военной деятельности Г.А.Потемкина (1739-1791)) / Н. Шахмагонов. // Коммунист Вооруженных Сил. – 1991. – № 1. – С. 57”; 33. Шаховский И.И. Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года / И.И. Шаховский // Русс. архив. – 1879. – Кн. III. – Вип. 10; 34. Щербатов М. О повреждении нравов в России / М.О. Щербатов. – М.: Наука, 1983; 35. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья / А.Шиманов // Киевская старина. – 1883. – Декабрь.

Skoreyko G.

Grigory Potemkin and Cossacks: from Grytsko hairy person to Prince Tavria (to 235 anniversary of the elimination of Zaporizhzhya Sich)

The article traces the development of relations Grigory Potemkin and the Zaporizhzhya Cossacks, Sich in place plans for the construction of the Northern Prince Black, Potemkin role in eliminating troops Zaporizhzhya Zaporizhzhya and resolve the fate of heritage.

Key words: Jan, Grigory Potemkin, Catherine II, the North Black Sea Cossacks, a captain, Turkey.

УДК 94(477.83/.86) “XIX – XX”

© Любов Сливка (Івано-Франківськ)

СПРИЙНЯТТЯ ШЛЯХЕТСТВА УКРАЇНСЬКОЮ ГРОМАДСЬКІСТЮ ГАЛИЧИНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена малодослідженій проблемі ставлення української інтелігенції Галичини в XIX – на початку XX ст. до шляхетства. З'ясовано, що на той час серед української громадськості панував стереотип сприйняття місцевої шляхти як виключно польської соціальної верстви.

Ключові слова: громадськість, шляхетство, українська шляхта, шляхетська свідомість, Галичина.

В XIX ст. серед української громадськості Галичини сформувався стереотип про ототожнення шляхтича з польським етнічним походженням. З одного боку, погляди про ополчення української шляхти, про репрезентацію українського народу виключно селянськими масами поширювалися українською інтелігенцією. З іншого боку, польською владою поширювалася думка, що в українців ніколи не було власної шляхти і ця елітарна верства може бути виключно польського походження.

В сучасній українській науці першою спробою подолати такий стереотип стала книга Н.Яковенко “Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)” (К., 1993 р.) [19]. Наші дослідження дрібної шляхти Галичини XIX ст. встановили її етнічно українську самоідентичність, що проявлялася в українській розмовній мові, греко-католицькому віросповіданні, активній підтримці просвітнього руху українців краю тощо¹. Однак, виявилось, що визнавати себе шляхтичем серед українців в той час певною мірою було “не-модно”. У чому ж причина?

Упродовж XIX – на початку XX ст. набули поширення ліберально-демократичні настрої, а також розвиток капіталістичних відносин, які нівелювали шляхетську свідомість. Представники доби європейського та українського романтизму кінця XVIII – початку XIX ст. вважали селянські маси вирішальним чинником і носієм національної самосвідомості [4, с.6]. Як наслідок вивчалися життя та культура селянства, менша ж увага зверталася на роль традиційних еліт у формуванні української нації.

Під впливом поглядів Михайла Драгоманова починаючи з 1870-х у Галичині набули широкого поширення радикально-соціалістичні ідеї, що заперечували станове суспільство. Їх пропагували Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький, Володимир Охримович, Юліан Бачинський. У жовтні 1890 р. ними було створено першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію.

На думку М.Демкович-Добрянського, настроєні егалітарно галичани сприймали “шляхетство не тільки як історичний пережиток без ніякого значення, але й щось таке, що трохи дискваліфікує людину в громадянським огляді”. Такі погляди настільки міцно вкоренилися, що особа, яка виходила з низів загонової шляхти і вступала у ряди української інтелігенції, під тиском “громадянської opinio” намагалася затерти сліди свого шляхетства і рішуче та радикально його зректися, щоб тільки не бути запідозреною в “назадництві” [8, с.3]. Інший відомий громадський діяч Є.Олесницький у своїх спогадах писав: “Мої сестри, значно старші за мене, згадували не раз, що наші шляхетські документи покійна мама зужила в кухні під пляшки” [14, с.4-5].

Відомо, що родина матері Івана Франка походила із великого шляхетського роду Кульчицьких. Бабуся І.Франка, шляхтянка Людвіка Кульчицька з с. Ясениця Сільна видала заміж свою 20-річну дочку Марію Кульчицьку за 53-річного селянина вдівця Якова Франка [7, с.55]. Незважаючи на шляхетське походження, Іван Франко був активним учасником радикальної партії. У своїх творах він відзначав “згірдне відношення ходячкової шляхти до своїх сусідів, “хлопів” [17, с. 157]. Отже, представниками української громадськості відкидалися будь-які прояви соціальної диференціації суспільства за критерієм родового походження, а дрібна шляхта з її традиціями станової вишесті щодо селян сприймалася як пережиток минулого. “Суспільний побут ходячкової шляхти через її дивовижні норови

¹ Детальніше див. Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772-1914 рр.) / Любов Сливка. – Івано-Франківськ, 2009. – 218 с.